

ՄԻ ՕՐԻՆԱԿ ՀԱՅ ԱՆԴՐԱՆԻԿ ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

ԿԵՂԵՂԻՆ ԿԱՆԵՂՈՎ ՍԱՂԴՈՍ
 Ա զ ա զ ա կ . Ժ ա մ ա մ ու տ և շ ա ր ա կ
 Ս շ լ ո ս Տ ր ի զ ա ւ ր ու թ Ե ք ու մ .
 Ը ն թ Ե ր ց ու ա մ ի ծ ն ը ն գ ո ց :
 Կ ա ս ա ց ա մ Ժ ա ր ա ս ց ու ք
 մ ա ր դ ր ս ա պ ա տ կ Ե ր ի մ Ե ր ու մ . և
 ը ս տ ն մ ա ն ու թ Ե : և ի շ խ Ե ս ց Ե Զ կ
 ա ն ց Ծ ո Վ ու և թ ո Ղ ն ո ց Ե ր կ ն ի ց և
 ա մ ա ն ա ս ն ո ց յ Ե ր կ ր ի և ա մ ս ո Ղ ն ո ց
 որ ս ո Ղ ի ն ի վ Ե ր ա Ե ր կ ր ի .
 Ե ւ ա ր ա ր ա մ Ժ զ մ ա ր դ ն . ի պ ա տ կ Ե
 ր ի ւ ր . ը ս տ պ ա տ կ Ե ր ի ա յ ա ր ա ր ր
 զ ն ա յ . ա ր ու և Ե գ ա ր ա ր զ ն ու ա յ :
 Դ ա ր Զ Ե ա լ : ի ծ ն ը ն Ի ց :

պ ա ա կ ա ո ն Ե ւ

Արգար դպրի տպագրած Սաղմոսի մէկ էջը

ՀԱՅ ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԶՈՐՍ ՀԱՐԻԻՐ ԱՄԵԱԿԸ

Ազգերի առաջադիմութիւնը առաջ մղող խոշոր գործօններից մէկն է եղել և է տպագրութիւնը:

Ամենահին ժամանակներից սկսած մարդկութիւնը իր ասածը, լսածը և պատմածը գիտէր իր տեսակի գրի առնել և այնպէս յայտնել ուրիշներին: Սուրբ գրքից գիտենք, որ Մովսէս մարգարէն ասանարանայ պատուիրանները քանդակեց երկու քարեղէն տախտակներին վրա: Քարէ կամ կաւէ տախտակի վրա փորագրում էին երկաթէ ձողիկներով ցանկալի խօսքեր, դարձւացքներ:

Զորս հազար տարի առաջ եզրիպտացիներն ամբողջ պատմութիւններ և աւանդութիւններ էին փորագրում իրենց բուրդերի պատերի վրա: Կաւէ տախտակներից յետոյ սկսեցին գրել պապիրուսի և տպա մագաղաթի վրա:

Տախտակի վրա փորագրւած տառեր կային, պապիրուսի և մագաղաթի վրա գծագրւած նշաններ և պատկերներ պոյութիւն ունէին, սակայն շարժական անիլ նրանց, այսինքն ժողովել ի մի և ցանկացած խօսքը շարելուց և տպելուց յետոյ, ցրել և նոր բառ ժողովելը պատկանումէ մի մարդու, որի անունը հրճւանքով յիշուումէ ցայժմ և անմոռաց պիտի մնայ դարերի ընթացքում:

Այդ մարդու անունն է Եօհան Գուտտենբերգը: Գերմանական Մայնց քաղաքի մի համեստ արհեստաւոր Գուտտենբերգը 1455 թւին շատ փորձերից ու տանջանքներից յետ, իր հնարած միջոցներով տպեց և լոյս հանեց մի մեծ գիրք—Ասուածաշունչը:

Եւ անն 1455 թւից գերմանական Մայնց քաղաքից ծագած լոյսը մեծացաւ, սփռւեց, տարածւեց աշխարհիս երեսին և լուսաւորեց ամենայնտիւն, ամենամութ խորշերը, ամենախուլ անկիւններն անգամ:

Ի՞նչու այսպէս:

Պատճառն այն է, որ ձեռքով գրւած գրքերը սակաւաթիւ էին լինում, ուստի և թանգարժէք և մատչելի միայն հարուստներին և փառաւորներին:

Գուտտենբերգի գիւտը եկաւ լրացնելու այդ մեծ բացը, նա էժանացրեց գիրքը, ժողովրդականացրեց և տարածեց աշխարհի ամեն ծայրերում:

Մարդկութեան մէջ հաստատուեց մտքի հեշտ և արագ տարածումն ու հաղորդակցութիւնը:

Եւ անն համաշխարհային այդ մեծ օրից հազիւ կէս դար անցած՝ 1512 թւին Իտալիայի Վենետիկ քաղաքում երևաց հայ տառերով տպագրւած առաջին գիրքը. նրա անունն էր—Պարգասումար:

Իս մի հրաշք էր:

Համաշխարհային մեծ գիւտից յետ, քաղաքակրթութեան և լուսաւորութեան փայլուն արտայայտիչը—տպագրութիւնն երևան գալուց 57 տարի անցած՝ հայ ազգը ունեցաւ իր լեզուով տպագրւած գիրք: Սակայն իհարկէ ոչ Հայաստանում, ոչ իր մտքի ծոցում, և այդ հասկանալի է:

Ի՞նչ էր ներկայացնում իրանից հայ կեանքը:

Հազար տարի էր, ինչ որ թափուում էր հայի արիւնը—գրում է Լէօն—թափում էին ոչ այն պատճառով, որ նա անհանգիստ էր, արշաւասէր էր,—այլ այն պատճառով, որ նա չափազանց անօգնական էր—անտէր էր: Սկզբում հային կոտորում էր պարսիկը, ապա նրան յաջորդեց արաբը, ապա մօնղոլները, մամելիւկները, թուրքմենները և այլն:

«Ալիսալան, Չինգիսխան, Հուլաղու, Լենկթեմուր... անա անուններ, որոնք դարեր շարունակ նւաճեցին, թուլացրին. արեան գետեր հոսեցրին հայ հողի վրայով»:

Այդ սոսկալի ժամանակներում կարելի էր մտածել գրականութեան և տպագրութեան մասին:

Տեղ տեղ վանքերում այս կամ այն վարդապետը աղօտ լոյսի տակ շտապ գրի էր անցնում իր տեսածը և այդ կազմումէր գրականութիւն:

Գիրը, գրականութիւնը մահան էր դատապարտւած, ճգնաժամի մէջ էր: Օգնութեան ձեռք մեկնեց Իտալիան, որ մի փայլուն ճրագ էր տպագրութեան արւեստում ամբողջ Եւրոպայի համար:

Ինչ Ռուբինեան հարստութեան ժամանակ վենետիկցին Կիլիկիա էր գալիս վաճառականութիւն անելու, իսկ կիլիկեացին Վենետիկ էր գնում նոյն նպատակով:

Եւ այնպիսի սերտ յարաբերութիւն սկսեց այդ երկու ազգերի մէջ, որ Վենետիկում մի վենետիկցու գումարով մի շէնք կառուցւեց «Հայոց տուն» անունով, ուր ամեն կողմից եկած հայեր կարող էին պատասպարւել և հանգիստ գտնել:

Եւ անն այդտեղ եկող, գնացող հայերն էին անշուշտ—ասում է Լէօն—որ օգնեցին Վենետիկ արհեստագէտներին փորագրել և տպագրել հարկաւոր գրքեր:

Իւրաքանչիւր ազգ պարծանքով է յիշում իր առաջին տպագրչի անունը, տարաբախտաբար մեզ հայերիս անյայտ է այդ:

«Պարզատումարից» յետ, հէնց հետեւեալ տարին 1513 թւին նոյն Վենետիկում տպագրեցին չորս հատ հայերէն գրքեր—«Պատարագատետր», «Ուրբաթագիրք», «Տաղարան» և «Աղթարք» և գրանցից մէկի յիշատակարանում ասուած կայ, որ գործը կատարել է «մեղապարտ Յակոբի» ձեռքով. թէ ո՞վ է այդ Յակոբը՝ Վենետիկի տպարանատէր, թէ՛ այդտեղ ապրող մի հայ՝ մեզ յայտնի չէ:

Այնուհետև հայերէն գիրք մէկ էլ տպագրուում է 52 տարուց յետոյ 1565 թւին նոյն Վենետիկում և այդ գիրքն էր «Մաղմուրը»: Այստեղ արդէն յայտնի է որ «Մաղմուրը» տպագրեցին Թիւրքիայի Թորթաք քաղաքացի Աբգար զպիրը և իր որդի Սուլթանշահը, որոնց այդ ժամանակի Միքայէլ կաթողիկոսը ուղարկել էր Հռոմ Պապի մօտ. որպէս զի խնդրեն իր կողմից ազատել քրիստոնէայ հայերին մահմեդականներէ տիրապետութիւնից:

Աբգարը և իր որդին Վենետիկում տառերը փորագրել տալով, տպեցին «Մաղմուրը» և 1567 թւին արդէն Կ. Պօլսում սկսեցին տպագրութիւններ:

Ապա 1584 թւին Հռոմում տպագրուում է «Տօմար Գրիգորեան» իսկ 1587 ին հայաստանցի մի քահանայ Յովհաննէս Տերզնցի, որ իր որդու հետ գնացել էր Եւրոպա, տպագրեց Վենետիկում մի «Մաղմուսարան»:

Պարզ երևում է թէ հայ տպագրութիւնը ինչպէս ծանր և դժարին քայլերով էր ասանապարհում:

1512 թւից համարեա անցել էր մի դար և սակայն հայ տառերով տպագրուած գրքերի թիւը 9 ից չէր անցել:

Եւ միթէ կարելի էր աւելին սպասել. իւրաքանչիւր կեանք, լինի այդ կենդանական թէ մտաւոր, իր զարգացման համար նիւթեր է պահանջում—նպաստաւոր պայմաններ, իսկ հայ կեանքը, խղճուկ հայ իրականութիւնը զուրկ էր կենդանութիւնից:

Նա ճնշուած և հալումաշ էր եղած:

Ինչպէս յայտնի է XVII-րդ դարի սկզբում Շահ-Աբրահը Արարատեան աշխարհից և նրա հարեան դաւաճաններից անագին թւով հայ ազգաբնակիւթիւն քշեց Պարսկաստան. որոնց մի մասից առաջ եկաւ Նոր-Ջուղայի ազգաբնակիւթիւնը—հարուստ վաճառականութիւնը:

XVII-րդ դարի յիսունական թւականներին սկսուում է հայերի մէջ գրական շարժում, դարձեալ վանքերում: Ջգացուում է գրքերի և ընթերցանութեան պահանջ և աճա Սիւնեաց երկրում—Տաթևի վանքի մօտ և Բաղէշում—Ամրդօլուի վանքում բացուում են դպրոցներ, որոնք ապա միանում են Նոր-Ջուղայում:

Գրական շարժումը, բնական է, տպարանի պահանջ պիտի գգար և աճա մենք տեսնում ենք Ջուղայի առաջնորդ Սաչատուր Կեսարացու ջանքերով Ջուղայի Ամենափրկիչ վանքում հիմնուում է տպարան. որտեղից 1640 թւին լոյս տեսաւ «Հարանց վարք» անունով գիրքը:

1655 թւին Էջմիածնի կաթողիկոս է դառնում Յակոբ Ջուղայեցին, յայտնի իր շինարարութեամբ և բարեկարգութիւններով:

Հայկական տպագրութեան գործի առթիւ նա Եւրոպա է ուղարկում Մատթէոս Ծարեցի զպիրն:

Վերջինս անցնում է Իտալիա բայց հալածելով

կաթօլիկ հոգևորականութիւնից, գնում է Հօլլանդիայի Ամստերդամ քաղաքը և հիմնում է տպարան: Քանի մի տարի գրքեր տպելուց յետոյ Մատթէոսը մեռնում է, թողնելով իր տպարանը Աւետիս անունով ջուղայեցի մի վաճառականի, որը Էջմիածնից հրաւիրեց իր վարդապետ եղբորը, շարունակելու Ծարեցու գործը:

Այդ վարդապետը յայտնի Ոսկանն էր, որը նշանաւոր դարձաւ իր տպարանով:

Ոսկանը 1662 թւին Էջմիածնից գալով Ամստերդամ և իր ձեռքը առնելով տպարանը, 1666 թւին առաջին անգամ տպագրեց և լոյս ընծայեց հայերէն Աստուածաշունչը:

Այնուհետև նա տպարանը տեղափոխեց Իտալիա (Լիվօրնօ) և Ֆրանսիա (Մարսէլ):

Նրա մահից յետ տպարանն էլ փակեց (1685 թ.):

Հետեւեալ XVIII և XIX դարերում հայ տպագրութիւնը ունեցաւ ծագկեալ և փայլուն շրջան:

1713 թւին Վենետիկի ս. Ղազար կղզու վրա Մխիթար Սեբաստացի կաթօլիկ վարդապետը հիմնեց իւր միարանութիւնը, որը մինչև այժմ գոյութիւն ունի և պարագու՛մ է զիտական աշխատանքներով, թարգմանութիւններով և տպագրութեամբ:

1774 թւին սրանից մի խումբ պառակտելով բաժանեց և Աւստրիայի Տրիեստ քաղաքում մի վանք շինելով, հիմնուում է այնտեղ, ուր նոյնպէս առաջ է տանում տպագրական գործը և ապա 1811 թւին տեղափոխելով Վիեննա, այստեղ բերեց նաև իւր տպարանը, որ նոյնպէս մինչև այժմ շարունակում է իւր գործունէութիւնը:

Վենետիկի Մխիթարեանների մեծ գործերին են պատկանում Մխիթար Աբրայի հրատարակած մեծադիր պատկերազարդ Աստուածաշունչը, Հայկազեան մեծ բառարանը, ապա Չամչեանի Հայոց պատմութիւնը, երեք հատոր, Հայկազեան նոր բառգիրքը երկհատոր և այլն: Իսկ 1843 թւից «Բաղմովէպ» ամսաթերթը, որ շարունակուում է մինչև այժմ:

Վիեննայի Մխիթարեանների տպարանական գործերից յայտնի են—«Եւրոպա» լրագիրը, «Հանդէս ամսօրեայ» ամսագիրը, որը հրատարակուում է մինչև այժմ և հայր Տաշեանի «Յուլյակ ձեռագրաց» մեծ աշխատութիւնը:

XVIII-րդ դարի առաջին քառորդում Նոր—Ջուղայի հայ վաճառականներից շատերը տեղափոխուում են Հնդկաստան և այստեղ 1700 թւին Յակոբ Շահամիրեանը Մաղրաս քաղաքում բաց է անում տպարան և հրատարակում մի քանի ինքնուրոյն հեղինակութիւններ: Այդ տպարանի փակելուց յետոյ մաղրասահայ քահանայ Յարութիւն Շմաւօնեանը 1789 թւին հիմնում է նոր տպարան, որը գոյութիւն է ունենում մինչև 1820—ական թւականները: Յարութիւն քահանայ Շմաւօնեանը 1797 թւին հիմք է դնում առաջին հայերէն պարբերական հրատարակութեան, խմբագրելով և հրատարակելով «Ազգարար» ամսագիրը:

Նոյն XVIII-րդ դարի երկրորդ կիսում էջմիածնի կաթողիկոս Սիմէօն Երևանցին 1760—ական թւականներին հիմնում է Էջմիածնում տպարան, որը շարունակուում է նաև նրա յաջորդ Ղուկաս կաթողիկոսի օրով:

Նոյն Սիմէօն կաթողիկոսը ուշադրութիւն է դարձնում նաև Ռուսաստանի հայ գաղթականութիւնների վրա, որոնցից ամենահինն է Աստրախանի հայութիւնը, ապա Մոզդուկի, Ղլարի, Նոր Նախիջևանի, Մոսկւայի և Պետերբուրգի:

1780-ական թւականներին ջուղայեցի մի հայ վաճառական—Գրիգոր Սալգարեան գնում է Ամասեր-դամում հայերէն տառեր և տանում Պետերբուրգ, ուր և բաց է անում տպարան:

Սիմէօն կաթուղիկոսի նշանակած ուսասնայոց առաջնորդ Յովսէփ արքեպիսկոպոս Արղութեանը աջակցում է նրա գործին, որը և յառաջադիմում է:

1789 թւին Արղութեան սրբազանը գնելով նրա-նից այդ տպարանը, տեղափոխում է իւր հիմնած Նոր Նախիջևանի մօտ Ս. Պաշ վանքը, ուր և մինչև 1794 թիւը հրատարակում է մի շարք գրքեր:

1794 թւին այդ տպարանը փոխադրում է Աստ-րախան, և գոյութիւն է ունենում մինչև 1827—28 թւականները:

Աստրախանի տպարանից դուրս են եկել մի շարք հայերէն, ըստ մեծի մասամբ կրօնական բովանդակութիւն ունեցող և ոսերէն գրքեր:

Այնուհետև հայ տպագրութեան խոշոր կենդրոն-ներից մէկն է հանդիսացել Փարիզը, ուր հիմնել է Մուրադեան վարժարանը և որի երեք ուսուցիչներ—մխիթարեան վարդապետներ՝ Սարգիս Թէոդորեան, Գարրիէլ Այվազեան և Ամբրոսիոս Գալֆանեան սկը-սումեն գրական—հրատարակչական գործունէութիւն:

Չուլումեն զեղեցիկ և քնքոյշ տառեր և փոխում, ճոխանում է հայ տպագրութիւնը: Փարիզից յետոյ նշանաւոր է Ֆրանսիայի Մարսէլ քաղաքը, ուր 1885 թւից թուրքահայ գրող Մկրտիչ Փորթուգալեանը հիմնեց և հրատարակեց իր «Արմենիա» թերթը, որը գոյութիւն ունի մինչև այժմ:

XVIII-րդ դարում Կ. Պօլսում բացած հայ տպարան-ներից մի քանիսը իրենց գոյութիւնը պահպանել էին նաև XIX-րդ դարում երբ, և որի վերջում մանաւանդ, աւելացան տպարանները և դարկ տւին թէ տպագրու-թեան և թէ գրքերի ու լրագրների հրատարակու-թեանց գործին:

1850—ական թւականներին թիւրքաց Հայաստանը ևս ունեցաւ իր մամուլը: Խրիմեան Հայրիկը, այն ժամանակ զեռ վարդապետ Վարդայ վանքում, հիմ-նելով մի փոքրիկ տպարան, որ բերել էր Պօլսից, հրատարակում է «Արծիւ Վասպուրականի» անունով իր ամսատետրերը:

Թիֆլիսը, Կովկասի սիրտը, մինչև ներսէս Աշ-տարակեցու առաջնորդութիւնը, չունէր տպարան: Ներ-սէսը 1824-ին հիմնելով Թիֆլիսում իր դպրոցը, ցան-կանում էր ունենալ այդտեղ նաև տպարան:

Նրա բարեկամ Գէորգ ազա Արծրունին Հոլլան-դիայի Ամստերդամ քաղաքում գնում է հայերէն տառեր և նւիրում Ներսիսեան դպրոցին:

Եւ անս ներսիսեան դպրոցի տպարանը եղաւ առաջինը Թիֆլիսում և թէև խեղճ գրութեամբ, սա-կայն մինչև 1860—ական թւականները նա միակն էր, ուր տպւում էին հայերէն գրքեր:

XIX-րդ դարում հայ տպագրութիւնը ճոխացաւ և տարածւեց Թիֆլիսից դուրս հայաբնակ վայրերից շատերը:

Տպարաններ բացւեցին Շուշի և Շամախի, Բա-յու և Երևան, Ալեքսանդրապօլ և Գանձակ:

Հայ տպագրութիւնը անցաւ Նոր—Ջուղայից Թեհ-րան և Թաւրիզ: Հնդկաստանի Մադրասից և Կալկա-թայից Եգիպտոս և Ալեքսանդրիա, Գերմանիա և Անգլիա, Յունաստան և Շվեյցարիա: Նոյն իսկ Եւրո-պայից դուրս Ամերիկայում ունեցել ենք և ունենք բազմաթիւ հրատարակութիւններ և զանազան ուղղու-թիւններով պարբերական մամուլ:

Տպագրութեան արևտը Գուտտենբերգի գիւտից յետ, այնքան առաջադիմել և զարգացել է, որ այժմ կան ձուլող ու շարող, կտրող ու դասաւորող մեքե-նաներ, որոնք օրեկան հազարաւոր գրքեր և տասնեակ հազարներով թերթեր են լոյս ընծայում:

Հայ մամուլը անմաս չէ սրանցից և մենք յօրելիանական տարում պարծանքով կարող ենք ասել, որ մենք ևս ունենք պարբերական հրատարակութիւն-ներ, որոնք այս նորագիւտ մեքենաներով են տպագր-ւում և հրատարակւում:

Եւ անս այս մեծ տօնն է, որ կատարում է հայ ազգը:

Մեր գրականութիւնը և տպագրութիւնը թէև փոքրիկ քայլերով՝ սակայն առաջադիմում է և հայը իր ուժեղ և զիտութեան զէնքերով պատրաստ շրջա-պատում անզէն և անպատրաստ չէ առաջ տանելու քաղաքակրթութեան զրոշը:

Նա ունի զրիչ և մամուլ:

Պայդ զէնքը մեզ տուղներին է, որ այսօր փառք ենք ապլիս: Նրանց է որ ուղղում ենք մեր ձօները և երախտագիտութեան զգացմունքով բարձր ձայնով գոչում ենք—յաւէրժ յիշատակ մեծ գործիչներին: Յաւէրժ յիշատակ մեր ուսուցիչներին:

ԳԱՆՈՒՍՏ ՔԱՀ. ՔԱՐՏԱՇԵԱՆ

